

KAZAKİSTAN'DAKİ DOĞRUDAN YABANCI YATIRIMLAR

Yrd. Doç. Dr. Bekir GÖVDERE

Süleyman Demirel Üniversitesi, İİBF, Isparta, Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Hüseyin KALELİ*

Süleyman Demirel Üniversitesi, İİBF, Isparta, Türkiye

Özet

Günümüzde her ülke doğrudan yabancı yatırım (DYY) çekebilmek için diğer ülkelerle rekabet etmektedir. Bu rekabette yatırım ortamını iyileştiren ülkeler büyük avantaj yakalamaktadırlar. Kazakistan'daki doğrudan yabancı yatırımlar incelenirken, ülkenin rekabet ettiği Bağımsız Devletler Topluluğu içindeki konumuna odaklanılmıştır. Çalışmada ulaşılan bulgular şunlardır: Kazakistan Belarus, Rusya ve Ukrayna ile gerçek anlamda rekabet içindedir ve bu ülkeler arasında en avantajlı olanıdır. Kazakistan'daki yatırımlar daha çok petrol ve doğal gaz gibi enerji sektörlerine yönelmektedir.

Anahtar Kelimeler: Doğrudan Yabancı Yatırım, Potansiyel Endeksi, Performans Endeksi, İş Yapma Ortamı, Yatırım Kanunu, Bağımsız Devletler Topluluğu.

FOREIGN DIRECT INVESTMENT IN KAZAKHSTAN

Abstract

Today every country competes with each other to attract more foreign direct investment (FDI). In this competitive atmosphere, the countries which can provide a better environment for foreign investment gain considerable advantage against the others. In order to examine foreign direct investment in Kazakhstan, this study focuses on the relative position of the country with regard to the other competitive countries in the Commonwealth of Independent States. The main findings of the study are as follows: Kazakhstan stands in a real competitive position with Belarus, Russia and Ukraine and Kazakhstan appears to be the most advantageous one. The majority of foreign investments in Kazakhstan have been concentrated on the sectors such as petroleum and natural gas.

Key Words: Foreign Direct Investment, Potential Index, Performance Index, Doing Business, Investment Legislation, Commonwealth of Independent States.

* Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi'nde 2003-2005 yıllarında iki yıl misafir öğretim üyeliği yapmıştır.

Not: Bu çalışmada kullanılan Rusça kaynakların tercümesini yapan Aynura Sabirova Kaleli'ye katkılarından dolayı teşekkür ederiz.

GİRİŞ

Jacques Attali, 1492 adlı eserinde, “sihirli anlar, sihirli tarihler yoktur, ama simgesel anlar, simgesel tarihler, bir sürecin yoğunlaşma noktalarını belirleyen kavşaklar, dönemeçler vardır” saptamasını yapmaktadır. O’na göre, 1492 böyle bir tarihtir. 1492’de Avrupa’nın sonuncu İslam Devleti yıkılmış, Yahudiler İspanya’dan kovulmuş (böylece Kıta Avrupa’sı Hıristiyan kültürüne yaslanmış olmaktadır) ve Amerika kıtası keşfedilmiştir. Yine yazarın ifadeleri ile, “Doğu ile Batı iki farklı uygarlık küresi olarak gelişmeye başlamışlardır. Doğu “Doğu” olarak kalmayı sürdürürken, farklılaşan unsur Batı olmuş ve Akdenizli kimliğinden kopmuştur...”

Yakın tarihte 1991 de benzer bir dönüm noktasını işaretlemektedir. 1991’de Sovyetler Birliği’nin çökmesi ile dünya; bir yandan soğuk savaş döneminin iki kutuplu yapısından tek kutuplu bir yapıya geçerken, bir yandan da globalleşmenin ivme kazandığı yeni bir döneme adım atmış oldu. Belki, henüz 1492’de ayrılan Doğu ile Batının birleştiğini ileri sürmek için erken, fakat, Doğu ve Batının ekonomik düzlemde, aynı potada, eridiği ileri sürülebilir.

1991’den sonra dünyanın modern coğrafyalarındaki hayat, artık eskisi gibi olamazdı ve nitekim olmadı da. Hiç şüphesiz, bu durum en çok eski Sovyetler Birliği eksenindeki ülkeler ve bu ülkelerin insanları için geçerlidir. Başta Orta Asya Türk Cumhuriyetleri olmak üzere, Doğu Avrupa ülkeleri de söz konusu dönüşümü tüm boyutları (sancıları ve heyecanları) ile birlikte yaşamak durumunda kalmışlardır. Literatürde, bu ülkelere “dönüşüm ekonomileri” (transition economies) denilmektedir.

Globalleşme süreci, dünyanın her yanını bir yatırım alanı haline getirmiştir. Daha önceki dönemlerde, sermaye neredeyse sadece, gelişmiş ülkelerden, az gelişmiş ve/veya gelişmekte olanlara doğru akmaktaydı. Son yıllarda ise, ikinci gruptan birinci gruba doğru da sermaye akışı gerçekleşmektedir. Bu gelişmenin en önemli sonucu, ulusal ekonomi politikalarını global ekonominin çarklarına uyumlaştırmak zorunluluğunun doğmasıdır. Yatırımcıların vergi oranlarının veya ücretlerin düşük olduğu ülkelere yönelmesinin, ulus devletleri kurumlar vergilerini düşürmeye ve asgari ücreti baskılamaya itmesi, örnek olarak verilebilir.

Ülke yönetimleri, globalleşmenin bu baş döndüren hızına yetişmek için yeni projeler, stratejiler ve politikalar üretmek konusunda birbirleriyle yarış halindedir. Söz konusu yarışma içinde, bazıları diğerlerine göre daha başarılı olmakta, yeni sürece daha hızlı uyum sağlamaktadırlar. İşte bu çalışmaya konu edilen Kazakistan, yabancı yatırım konusunda, Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ülkeleri arasında ön sıralarda yer almaktadır.

Çalışmada Kazakistan’ın söz konusu başarısının arkasındaki etkenler ele alınmaktadır. Öncelikle, Kazakistan ekonomisinin genel görünümü verilerek, BDT ülkeleri yabancı yatırım endeksleri ve yatırım iklimi açısından karşılaştırılmakta ve Kazakistan’ın durumu irdelenmektedir. Daha sonraki kısımda, Kazakistan’daki yabancı yatırımların sektörel ve yatırımcı ülkelere göre dağılımları incelenmiş, BDT ülkeleri arasında yabancı yatırımlar açısından bir karşılaştırma yapılmış ve son olarak, ülkenin geleceğe ilişkin planları ele alınmıştır.

I. KAZAKİSTAN’IN SOSYO-EKONOMİK YAPI TAHLİLİ

Kazakistan, bağımsızlığını kazanmasının ardından -kendi konumundaki diğer ülkeler gibi- ekonomisini dönüştürmek sorunu ile karşı karşıya kalmıştır. Daha önce değinildiği gibi, 1990’lı yıllar globalleşme sürecine denk gelmektedir. Bundan dolayı, her ülke ekonomisini dönüştürürken yeni yapısını globalleşme sürecine de entegre etmek durumunda kalmıştır (Kazakistan deneyimi için bkz., Aebi, 2001, 102-112; ayrıca Mukashev,

2003: 68-78). Bu dönüşümün pürüzsüz, sorunsuz olabileceğini düşünmek kolay değildir. Nitekim, Joma Nazpary, "Sovyet Sonrası Karmaşa" adlı eserinde, söz konusu dönüşüm sürecini "karmaşa" terimi ile adlandırmıştır. Yazar, kaos yerine karmaşa kavramını tercih etmesini; "top yekün düzensizlik anlamına geldiği için etkisinin daha güçlü olması ve doğrudan ahlak-dışılık çağrıştırması" ile açıklamaktadır (Nazpary, 2003: 12).

Kaos kuramı düzensizlik içinde düzen arayışı ile ilgilenmektedir (Gürsakar, 2006). Kazak liderler de, hem söz konusu karmaşa/kaostan düzene geçiş, hem de ekonomik dönüşüm¹ için uzun dönemli üç hedef belirlemişlerdir. Birincisi, üretim, verimlilik, gelir ve yaşam kalitesi açısından Avrupa Birliği'ni yakalayabilmek. İkincisi, Ukrayna, Rusya ve Belarus ile yatırımlar ve piyasalar için rekabet edebilmek. Üçüncüsü, Doğu ile Batı arasında, özellikle Çin ve Avrupa arasında, bir transit merkezi olmak (WB, 2005b: 5).

Tablo 1'de Kazakistan'ın seçilmiş ekonomik ve sosyal göstergeleri yer almaktadır. "Kazakistan birbirine zıt özellikleri olan bir ülkedir. Örneğin, bir yandan Orta Asya'nın coğrafi olarak en geniş, diğer yandan dünyanın kilometrekare başına düşen kişi sayısı açısından en seyrek nüfuslu ülkelerinden biridir. Çok geniş tarım arazilerine, zengin petrol ve doğal gaz, taşkömürü, bakır, demir, krom, uranyum gibi maden yataklarına sahipken, orta gelirli ülkeler grubunda yer almaktadır (WB, 2006).

Tablo 1'den de izlenebileceği gibi sosyal açıdan ülkenin en belirgin özelliği toprak büyüklüğüne oranla nüfusunun az olmasıdır.² Yüz ölçümü 2.7 milyon km² olan Kazakistan'ın nüfusu 2006 yılı itibarıyla yaklaşık olarak 15 milyon ve km²'ye düşen kişi sayısı ise sadece altıdır. Bunun %57.5'i şehirlerde, %42.5'i ise kırsal bölgelerde yaşamaktadır (SAK, 2006). Nüfus artış hızı da oldukça düşüktür. Örneğin, 2002 yılında yüzde sıfır, 2005 yılında ise sadece yüzde 0.9'dur.

Kazakistan'ın ekonomik dönüşümü "geniş u harfini" andırmaktadır. 1991'den 1995 yılına kadar büyük bir çöküş yaşanmış³, ardından başlayan toparlanma süreci günümüze kadar devam etmiştir. GSMH 1991'ten 1995'e geldiğinde yaklaşık %39 oranında düşmüştür (WB, 2005b: 1). Tablo 1'de görüldüğü gibi, GSYİH büyüme hızı da 1995 yılında % -8.2'dir. Alt sektörlere bakıldığında, yaşanan çöküntü daha net görülebilmektedir. Örneğin, aynı yıl, tarım % -24.3, sanayi % -8.9 ve hizmetler ise % -5 küçülmüştür.

Tablo 1: Kazakistan'da Seçilmiş Sosyo-Ekonomik Göstergeler.

¹ Ekonomik dönüşüm konusunda, Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin konumu ile Doğu Avrupa ülkelerinininki aynı değildir. Çünkü, Doğu Avrupa ülkeleri, Avrupa'nın özellikle de Almanya'nın "arka bahçesi" olarak nitelendirilmiş ve piyasa ekonomisine dönüşümleri daha fazla teşvik edilmiştir. 1994 yılında ise, bu ülkelere Avrupa Birliği üyeliği gösterilmiştir. Ne Kazakistan ne de diğer BDT ülkeleri bu avantajdan yararlanabilmişlerdir. Piyasa ekonomisine geçiş, "Washington Uzlaşması" olarak bilinen reçeteye uygun olarak gerçekleştirilmiştir. Washington Uzlaşması; özelleştirme, faiz oranlarının, kurların, dış ticaretin serbestleştirilmesi, yabancı yatırımlar için uygun yatırım iklimi, verginin tabana yayılması, kamu harcama önceliklerinin değiştirilmesi gibi piyasa ekonomisinin temel yapı taşları kabul edilen on maddeden oluşan bir reform paketidir.

² Nitelikli işgücünü temsil eden Rus, Alman vs. asıllı Avrupa kökenli halklar, bağımsızlık sonrası yıllarda büyük nüfus boşlukları bırakarak Kazakistan'dan göç ettiler. Devlet yöneticileri bu boşluğu telafi edebilmek için, çeşitli ülkelere dağılmış, yaklaşık iki milyon civarındaki Kazakları, ülkeye çekme ve yerleştirme çabasındadırlar.

³ Söz konusu çöküşün üç büyük sebebinden birincisi, Kazakistan'la Sovyetler Birliği ve Doğu Bloku ülkeleri arasındaki ekonomik ilişkiler ağının dağılmasıdır. İkincisi, sosyalizm sisteminden piyasa ekonomisine dönüşümün yol açtığı zorluklardır. Üçüncüsü, tarih sahnesinde bağımsız bir devlet olarak, gereken kurullarıyla ve diğer devletlerle ilk defa olarak ilişkiler başlatılabilmenin, kendi ayakları üzerinde durabilmenin güçlükleriyle mücadeledir.

	1995	2001	2002	2003	2004	2005
GSYİH büyüme hızı (%)	-8.2	13.8	9.7	8.9	9.4	9.5
-Tarım	-24.3	17.2	3.2	2.2	-0.1	7.2
-Sanayi	-8.9	13.5	10.4	9.1	10.5	4.6
-Hizmetler	-5.0	13.5	10.3	10.1	10.3	13.0
Toplam tasarruf/GSYİH	15.3	28.7	30.1	30.8	34.9	37.5
Toplam yatırım/ GSYİH	15.2	24.6	26.3	24.6	27.3	27.5
Tüketici fiyat endeksi %	176.2	6.4	6.6	6.7	6.7	7.6
Üretici fiyat endeksi %	--	-14.6	12.0	6.0	23.8	20.2
Cari işlemler dengesi (milyon dolar)	-213	-1389.5	-1024.3	-272.6	454.9	-485.7
İhracat (milyon dolar)	5,250.2	8,639.1	9,670.3	12,926.7	20,096.2	27,849.0
İthalat (milyon doları)	3,806.7	6,446.0	6,584.0	8,408.7	12,781.2	17,352.5
İşsizlik oranı %	11.0	10.4	9.3	8.8	8.4	8.1
İşgücü artış hızı %	3.4	5.2	-1.1	3.5	2.4	0.8
Toplam nüfus (milyon)	15.82	14.86	14.86	14.91	15.00	15.14
Nüfus yoğunluğu	6	6	6	6	6	6
Nüfus artış hızı %	-2.0	-0.2	0.0	0.3	0.6	0.9

Kaynak: ADB, 2006a. Tablo söz konusu verilerden hareketle tarafımızca hazırlanmıştır.

1995 yılını izleyen dönemde ise Kazakistan'ın ekonomik performansının yükseldiği görülmektedir. Ancak burada, Kazakistan'daki ekonomik iyileşmenin 1998 yılında yaşanan Rusya krizinden olumsuz etkilendiğini ve bu krizin ardından gerçek performansına eriştiğini hatırlamakta fayda vardır (WB, 2006: 1). Tablo 1'de yer alan veriler bu görüşü destekler niteliktedir: Yurtiçi toplam tasarruf ve yatırımların GSYİH'ye oranlarının düzenli bir şekilde artış trendinde olduğu, tüketici fiyat endeksinin 1995 yılındaki %176'dan 2005 yılında yaklaşık %7'ye gerilediği, cari işlemler açığının ciddi oranlarda azaldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca, ekonomik düzelmenin önemli kriterlerinden kabul edilen, işsizlik oranındaki azalma da değinilen trende eşlik etmektedir. Ülkedeki işsizlik oranı, 1995'te %11 iken, 2002 yılında %9'a, 2004 yılında %8.4'e, 2005 yılında %8.1'e gerilemiştir. 2005 yılında işsizlik oranı erkekler için %9.6, kadınlar için 9.8 olarak gerçekleşmiştir (SAK, 2006).

Burada cevaplanması gereken bir soru, söz konusu ekonomik büyümenin kaynağının ne olduğudur. Kazakistan'ın 1990'ların ikinci yarısından itibaren ortaya çıkan ekonomik büyümesinin ardında, yükselen petrol ve doğal gaz fiyatları yatmaktadır (WB, 2004: 27). Bununla birlikte, enerjiye dayalı gelir kaynakları volatil ve tahmin edilemez özellik taşımaktadır. Petrol ve doğal gaz gibi ürünlerin gelirlerine bağlı oluşturulan bütçeler, bu fiyatların tersine dönmesiyle oluşacak volatilité, finansal istikrarsızlığa yol açabilecektir (WB, 2004: 32).

Yukarıdaki görüşü destekleyen başka çalışmalar da vardır. Örneğin, Asya Kalkınma Bankası (ADB) 2006 raporunda, ülkenin pozitif görünümünün birkaç faktöre dayandığını belirtmektedir: Bunlar; yüksek düzeylerini sürdüren petrol fiyatları, petrol üretim ve ihracat kapasitesinde devam eden artış, güçlü iç tüketim, siyasal istikrar, hükümetin ihtiyatlı makro ekonomik yönetimi ve piyasa odaklı politika reformlarındaki kararlılığıdır (ADB, 2006b: 98).

ADB'ye göre geleceğe ilişkin beklentiler de olumludur. Kazakistan'ın 2006 ve 2007 yıllarında GSMH büyüme oranının ortalama %8.5, aynı yıllar için enflasyon oranlarını

sırasıyla %7.3, %7.0 ve cari işlemler dengesinin GSMH'ye oranını ise, 2006 için %0.7, 2007 için %0.5 olarak tahmin edilmektedir (ADB, 2006b: 98).

II. KAZAKİSTAN'DAKİ DOĞRUDAN YABANCI YATIRIMLAR

Doğrudan yabancı yatırımlarla (DYY) ilgili “bu yatırımların bize ne katkısı, faydası var” şeklindeki en geleneksel soru, günümüzde gündemdeki önceliğini kaybetmiştir. Bilindiği gibi, DYY'ler cari açıkların finansmanından, teknoloji transferine, ekonomik büyümeye kadar pek çok alanda ev sahibi ülkelere katkıları olan bir yatırım türüdür. 1990'ların ikinci yarısından, ama özellikle 2000'li yılların başlarından bugüne, DYY konusunda en güncel soru ise, “Ülkemize nasıl daha fazla yatırım çekebiliriz, bu konuda neler yapmamız gerekir” şeklindedir. Herhangi bir ülke yabancı yatırımlara ilişkin bir kanun hazırladığında, aslında, bu soruya cevap vermektedir. Bu nedenle, aşağıdaki kısımda öncelikle Kazakistan'ın yabancı yatırım kanunu temel özellikleri ile ele alınmıştır.

2.1. Yabancı Yatırım Kanununun Ana Hatları

Globalleşmenin getirdiği yatırım ortamı nedeniyle, uluslararası sermaye akımları neredeyse sınır tanımadan hareket etmektedir. Bu sermaye akımı pastasından pay almak isteyen ülkeler de yatırım mevzuatlarını, vergi kanunlarını yatırım ortamını yabancı yatırımcılar için cazip hale getirmek için adeta birbiri ile yarışmaktadır. Yaygın olarak kullanılmaya başlanan söylem ile tekrarlamak gerekirse “yabancı yatırım için rekabet” gündemdedir. Öyle ki, daha önceki dönemlerde kendi istekleri ile kapılarını yabancılar kapatmış olan ülkeler, günümüzde yine kendi istekleri ile kapılarını ardına kadar açmaktadırlar. Kazakistan'ın yabancı yatırım kanunu ve bu yasal düzenlemenin gelişimi de değinilen süreçten bağımsız değildir.

Kazakistan Yatırımları Teşvik Merkezi (KAZINVEST) Başkanı Astar Batalov, Kazak-Türk İşadamları Derneği'nde (KATIAD) yaptığı konuşmada, Kazakistan'ın yabancı yatırım mevzuatının gelişimini ve yabancı yatırımcılara sağlanan olanakları ana hatları ile şu şekilde belirtmiştir (KATIAD, 2006):

Kazakistan ilk yabancı yatırım kanununu 1994 yılında çıkarmıştır. 1997 yılında kabul edilen Doğrudan Yatırımların Devlet Teşviki Kanunu ile yeni düzenlemelere gitmiştir. Kazakistan'ın yabancı yatırım kanununda dikkati çeken unsurlardan biri de getirilen kolaylıkların belirlenmiş, ekonominin öncelikli sektörleri için yapılmış olmasıdır. Bu, elbette, diğer sektörlerle hiçbir kolaylık sağlanmadığı anlamına gelmemektedir. Batalov, bu kanunun aynı zamanda “ülkedeki üretim sektörünün gelişmesine ivme kazandırdığının” altını çizmektedir.

Yabancı yatırımlara ilişkin üçüncü düzenleme ise, Ocak 2003'de kabul edilen Yatırımlar Kanunu'dur. Bu kanunla birlikte uluslararası yatırımcıların ve uluslararası kuruluşların beklentileri doğrultusunda -pek çok ülkede de varolan- düzenlemeler güvence altına alınmıştır. Örneğin, bu kanunla; yerli ve yabancı yatırımcılara eşit koşullar, eşit haklar sağlanmış, kamulaştırma, zararların tazmin edilmesi gibi konular çözüme bağlanmış, günümüzde büyük önem verilen yatırım anlaşmazlıklarının nasıl çözümleneceği konusu da açıklığa kavuşturulmuştur. Buna göre, anlaşmazlıklar, öncelikle diyalog ile ve Kazak mahkemelerinde çözümlenmeye çalışılacaktır. Buradan bir netice alınamazsa, uluslararası mahkemelerde çözümlenmesi öngörülmüştür.

Yabancı yatırım denildiğinde sadece fiziki yatırımlar aklı gelmekteyken, 2000'li yıllarla birlikte bu konuda önemli tanım genişletmesi yapılmıştır. Örneğin, bir şirketin hisselerinin %10 ve fazlasının alınması doğrudan yatırım kabul edilmektedir. Bu nedenle yabancı yatırım tanımı uluslararası literatürde genişlemiştir. Ülkelerin de kendi

yabancı yatırım tanımlarını buna göre yeniden düzenlemesi kaçılmazdır. Aksi durumda, uluslararası karşılaştırmalarda sorunlar olacağı gibi, hangi yatırımlara ne tür devlet yardımları verileceği de açıklığa kavuşturulamaz. Kazakistan'ın bu yenilikleri de izlediği ve hızlı bir şekilde uyum sağladığı anlaşılmaktadır.

Batalov, Kazakistan'ın ilk defa bu kanunla leasing işlemlerinin yabancı yatırımlara dahil edildiğini vurgulamaktadır. Bu çerçevede “yeni kanunda, leasing kalemleri dahil bütün mülkiyet türlerini ve yatırımcıların Kazakistan’da tüzel kişinin sabit aktiflerine yatırdıkları ve gelir sağlamak amacıyla kullandıkları hakları içeren, yatırım kavramı geliştirilmiştir”.

Kazakistan sadece yabancı yatırım kanunu ile yatırımcıları güvence altına almakla kalmamış, bunu diğer adımlarla pekiştirmiştir. Örneğin, Kazakistan’da yatırım risk düzeyini indirmek amacıyla, uluslararası ticaret ve yatırımla ilgili politik riskin sigortalanması ile uğraşan, “Milli İhraç Kredi ve Yatırım Sigortası A.Ş.” kurulmuştur. Bu ise “Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Yabancı Yatırım Konseyi” yanında, diğer kurumların devlete güvenini sağlamlaştırmakla beraber, yeni yatırımcıları cezbetmeye imkan vermektedir. Kazakistan ekonomisinin yabancı yatırımlar ile bütünleşmesi ve işbirliğinde, cumhurbaşkanına bağlı Yabancı Yatırım Konseyi’nin rolü büyük. Bu kurum yatırımcılarla doğrudan diyalog ve acil çözümler getirme amacına yönelik, danışmanlık kurulu görevinde bulunur (Bijanova, 2004: 30).

Yabancı yatırım kanununa ilişkin bu bölümde son olarak, Kazakistan’ın düzenlediği yatırımcı yarışmasına değinmek gerekmektedir. “Yılın en iyi yatırımcısı” seçilirken kullanılan değerlendirme kriterleri şöyledir (Kazinvest 2006c: 81); firma faaliyetlerindeki şeffaflık, son yıl veya yıllarda sabit varlıklara yatırım, vergi ödemeleri, yarattığı yeni istihdam, firmanın Ar-Ge harcamaları, Yerel kaynakların kullanımı, firma ürünlerinin uluslararası kalite standartlarına uygunluğu, sosyal projelere yaptığı harcamalar, personelin eğitim ve gelişimine ilişkin harcamaları, çevrenin korunması ve iyileştirilmesine yönelik çabaları.

2003 yılında ilki düzenlenen yarışmada ilk üç firma şöyledir: Coca-Cola Almaty Bottlers JV, TengizShevroil LLP, AES Ekibastuz LLP, (bakınız; AMCHAM, 2005).

Yukarıda değinilen yasal çerçevenin geliştirilmesi, yılın en iyi yatırımcılarının seçilerek firmaların toplumla bütünleşebilmesine yönelik bir zemin hazırlanması, yabancı yatırımcılar için ülkeyi bir çekim merkezi yapmaktadır. Ancak, bütün bunlar, yabancı yatırımcılar için hiçbir sorun olmadığı anlamına da gelmemektedir. En fazla şikayet edilen konular önem sırasına göre şöyledir (Bayzakova, 2002: 366): (1) Vergi kanunlarındaki sürekli değişiklikler, (2) siyasi istikrarsızlık ve istikrarsız makroekonomik yapı, (3) Rüşvet ve yolsuzluk.

Prof. Bayzakova, daha önceki yıllarda rüşvetin⁴ ilk sırada olduğunu ancak son dönemlerde geri plana düştüğünün altını çizmektedir. Elbette, rüşvet ve yolsuzluğun hiçbir ülkede tamamen ortadan kaldırılması söz konusu değildir. Rahatsızlık yaratan konu, bazı ülkelerde bunun bir alışkanlık, hatta bir “kural” şekline dönüşmesidir.

2.2. Kazakistan’daki Yabancı Yatırımların Analizi

2.2.1. Yabancı Yatırım Endeksleri ve Kazakistan

⁴ Ülkede yaşanan rüşvet ve yolsuzluk çeşitli açılardan araştırmalara konu olmaktadır. Bazı yazarlar, ülkedeki yolsuzluk ve rüşvetin adeta özümsemiğini ileri sürmektedirler. Bu sorunların sosyal arka planının bulunduğu, toplumsal tepki almadığı gibi değerlendirmeler önplana çıkarılmaktadır. Bu konuda detaylı bilgiler için bakınız; Kapasova, 2000: 42-45. Bazı yazarlar da, yolsuzluk ve rüşvetin ülkenin ekonomik gelişmesini olumsuz etkilediği ve mutlaka önünün alınması gerekliliğini vurgulamaktadırlar. Bu konuda detaylı bilgi için bakınız; Nurpeisov, 2002: 40-43.

UNCTAD her yıl düzenli olarak yayınladığı yabancı yatırım endekslerinde ülkelerin yabancı yatırım çekme potansiyellerini ve yabancı yatırım çekme konusundaki performanslarını ölçmeye çalışmaktadır. 2006 yılı raporunda ise diğer ülkelerde yatırım yapma potansiyellerini ölçen yeni bir endeks⁵ daha yayınlamıştır.

DYY potansiyel endeksi, çeşitli kriterlerin önceki üç yıllık hareketli ortalamaları kullanılarak hesaplanmaktadır. Örneğin 2005 yılı endeksi, 2004, 2003 ve 2002 yıllarının verileri kullanılarak hesaplanmaktadır. Endekse konu olan ülke sayısı yıldan yıla değiştiği için ülkelerin sıralamadaki yeri de değişebilmektedir. Endeks bir ülkenin ne kadar yabancı yatırım çekebileceğini, bu konudaki potansiyelini göstermektedir. Tablo 2, Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ülkelerinin potansiyel endeksindeki konumlarını göstermektedir.

Bir ülkenin endeksteği sıralaması 1'e yaklaştıkça, yabancı yatırım çekme potansiyelinin de o kadar yüksek olduğu anlaşılmaktadır. 1995-2005 dönemi dikkate alındığında, BDT ülkelerinden yabancı çekme potansiyeli en yüksek ülkenin Rusya olduğu anlaşılmaktadır. BDT ülkelerinin en büyüğü olan Rusya, diğer üye ülkelere göre, daha istikrarlı bir yapı göstermektedir. 1995 yılında 32. sırada iken, 2004 yılında 25. sıraya yükselmiştir.

Tablo 2: BDT Ülkelerinde DYY Potansiyel Endeksi* (1995-2005).

Ülkeler	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Azerbaycan	112	123	107	99	84	73	--
Belarus	63	65	62	58	53	50	--
Ermenistan	102	111	102	90	77	79	--
Gürcistan	134	136	130	116	99	98	--
Kazakistan	85	88	74	68	58	55	--
Kırgızistan	139	124	118	115	111	105	--
Moldova	104	128	113	110	102	87	--
Özbekistan	98	119	124	120	117	116	--
Rusya	32	36	33	37	27	25	--
Tacikistan	132	137	137	134	131	120	--
Türkmenistan	--	--	--	--	--	--	--
Ukrayna	66	81	76	73	64	56	--

Kaynak: UNCTAD, 2005: 274-75; UNCTAD, 2006: 277-78. (*) Endeks hesaplaması 141 ülkeyi kapsamaktadır.

DYY çekme potansiyelini her yıl geliştiren ülkeler açısından tablo okunduğunda, daha farklı bir resimle karşılaşmaktadır. Bu durumda, potansiyelini en hızlı geliştiren, ülkelerin başında Azerbaycan gelirken bu ülkeyi Kazakistan izlemektedir. Azerbaycan 1995'ten 2004'e (112. iken 73'üncü) 39 sıra yükselirken, Kazakistan 30 sıra (85. iken 55'inci) yükselmiş ve üst sıralara doğru yaklaşmıştır. Üst sıralara doğru yaklaşma yabancı yatırımcıları "cezbetme" kapasitesinin arttığını gösterdiği için önemlidir. Bir başka ifade ile, bir ülkenin hem sıralamada üst basamaklara çıkması hem de, gerilerde kalmaması gerekmektedir. Örneğin, sıralamada yükselme açısından Gürcistan da, büyük bir adım atmıştır. Tablo 2'de görüldüğü gibi, bu ülke değinilen dönemde 32 basamak yükselmiş, ancak endeksteği konu yaklaşık 100. sıralardadır. Kırgızistan da, benzer bir

⁵ Kazakistan'daki yatırımların incelenmesi amaçlandığı için, bu son endekse çalışmada yer verilmemiştir. Yurtdışında yatırım yapma potansiyelini gösteren endeks, son yıllarda gelişmekte olan ülkelerin de uluslararası yatırımlar yapmasının ardından geliştirilmiştir.

konumdadır. Kırgızistan, 1995 yılında 139. sırada yer bulabilirken, 2004 yılında 34 basamak yükselmiş ve 105'inci sıraya kadar gelmiştir.

BDT ülkeleri arasında potansiyel endeksinde gerileyen tek ülke ise 1995'te 98. sırada iken, 2004 yılında 116. sıraya düşen Özbekistan'dır. Türkmenistan'a ilişkin veriler olmadığı için verilememiştir.

Her konuda olduğu gibi, DYY alanında da potansiyelin performansa dönüşüp dönüşmediği önem arz etmektedir. BDT ülkelerinin yabancı yatırım çekme potansiyellerini performansa ne ölçüde dönüştürebildiklerini görebilmek için Tablo 3 hazırlanmıştır. DYY performans endeksi, ülkelerin ne kadar yatırım çektikleri gerçeğinden hareketle hazırlanmaktadır.

Tablo 3: BDT Ülkelerinde DYY Performans Endeksi* (1995-2005).

Ülkeler	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Azerbaycan	11	10	35	11	2	1	1
Belarus	123	90	90	104	103	106	113
Ermenistan	79	16	31	31	32	26	30
Gürcistan	114	41	61	40	25	16	14
Kazakistan	19	23	13	10	9	12	26
Kırgızistan	32	67	108	134	105	42	45
Moldova	61	35	20	17	24	27	27
Özbekistan	115	116	118	121	117	126	128
Rusya	111	104	106	112	97	87	87
Tacikistan	93	97	94	87	94	20	29
Türkmenistan	--	--	--	--	--	--	--
Ukrayna	108	110	92	91	80	80	33

Kaynak: UNCTAD, 2005: 274-75; UNCTAD, 2006: 277-78. (*) Endeks hesaplaması 140 ülke için yapılmaktadır.

Sahip olduğu potansiyeli performansa dönüştürmede, BDT ülkeleri içinde ilk sıradaki ülke Azerbaycan olarak gözükmektedir. Bu ülke, 2002 yılından itibaren başarısını devam ettirmiş ve performans endeksinde üst sıralardaki yerini almıştır.

Kazakistan, 2000 yılından itibaren, performansını artırmaktadır. Tablo 3'de görüldüğü gibi, 2000 yılında endekste 140 ülke arasında 23'üncü iken, 2003 yılında 9'unculuğa yükselmiştir. Ancak, 2004 ve 2005 yıllarından sıralamadaki konumunda gerileme görülmektedir.

Tablo 3'ün dikkat çeken yönlerinden biri de, bazı ülkelerin performansının ani bir şekilde arttığıdır. Örneğin, Kırgızistan ve Tacikistan bu tür bir sıçrama yapan ülkelerdir. Kırgızistan performans endeksinde 1995 yılında 32'inci sıradayken, 2000'li yıllarla birlikte gerilemiş ve neredeyse endekste son grüplara doğru kaymıştır. 2004 ve 2005 yıllarında ise, bu kez ters yönde hızlı bir çıkış göstermiş ve 45'inci sıraya yükselmiştir. Tacikistan ise, 2004'e kadar endekste 90'lı sıralardan kurtulamazken, 2005 yılında 29'unculuğa kadar yükselmiştir.

BDT ülkeleri içinde potansiyeli en yüksek ülke olan Rusya, sahip olduğu potansiyeli performansa dönüştürmekte aynı ölçüde başarılı değildir. 2005 yılında halen performans endeksinde 87'inci sırada yer bulabilmektedir.

Ülkelerin performanslarını değerlendirmede Tablo 3 ve Tablo 4'ün birlikte ele alınmasında fayda bulunmaktadır. Tablo 4, ülkelerin potansiyel ve performans endekslerindeki konumlarının bir çapraz matriste gösterilmesini amaçlamaktadır.

Tablo 4'de görüldüğü gibi, potansiyelinin önündeki ülkeler grubunda Azerbaycan, Ermenistan, Kazakistan, Moldova ve Gürcistan bulunmaktadır.

Düşük performanslı ülkeler ise, Kırgızistan, Tacikistan, Özbekistan ve Ukrayna'dır. Rusya ve Belarus ise, yukarıda değinildiği gibi, sahip oldukları yüksek potansiyeli yeterince kullanamayan ülkelerdir.

Tablo 4: BDT Ülkeleri Potansiyel ve Performans Matrisi (2000-2002 dönemi).

	Yüksek DYY performansı	Düşük DYY performansı
Yüksek DYY potansiyeli	Yüksek performanslı ülkeler yok	Potansiyelinin altındaki ülkeler Rusya, Belarus,
Düşük DYY potansiyeli	Potansiyelinin üstündeki ülkeler Azerbaycan, Ermenistan, Kazakistan, Moldova, Gürcistan,	Düşük performanslı ülkeler Kırgızistan, Tacikistan, Özbekistan, Ukrayna,

Kaynak: UNCTAD, 2004: 17.

2.2.2. Yatırım Ortamı

Günümüzde, her ülke DYY çekme konusunda yakın coğrafyasındaki ülkelerle rekabet halindedir. Yukarıda değinildiği gibi, Kazakistan; Belarus, Rusya ve Ukrayna ile yabancı yatırım çekmek konusunda rekabet edebilmeyi başlıca hedefleri arasına almıştır. Bundan dolayı her ülke, uluslararası yatırımcılar için “yaşam ortamı” oluşturma çabasıdadır. Uluslararası kuruluşlar tarafından, bu amaçla hazırlanan çeşitli endeksler bulunmakta ve ülkeler yatırım ortamı/iş ortamı açısından sıralamaya tabii tutulmaktadır. Bunlar arasında; global rekabet endeksi, ekonomik özgürlük endeksi, yabancı yatırımcı güven endeksi, iş yapma ortamı sıralaması ve DYY potansiyel ve performans endeksleri sayılabilir. Uluslararası yatırımcılar da, hangi ülkede yatırım yapacaklarına karar verirken bu endekslerden faydalanmaktadırlar.

Kazakistan'ın yatırım ortamına ilişkin olarak, iş yapma ortamına ilişkin endeksin ele alınmasının nedeni, Zafer Yükseler tarafından yapılan “Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları ve İş/Yatırım Ortamı İlişkisi” adlı çalışmanın bulgularıdır. Yükseler yukarıda değinilen endeksler arasındaki ilişkiyi test etmek için, sıra korelasyon katsayılarını hesaplamıştır. Kısaca özetlemek gerekirse, en güçlü ve anlamlı ilişki DYY Performans Endeksi ile iş yapma ortamı sıralaması arasında elde edilmiştir (Yükseler, 2005: 9-10). Bundan dolayı, -bu çalışmada- DYY potansiyel ve performans endeksleri ile iş yapma ortamı sıralaması ve alt bileşenleri incelenmiştir. DYY potansiyel ve performans endeksleri, yukarıdaki kısımda detaylı olarak analiz edildiği için, aşağıdaki kısım iş ortamı sıralamasına ayrılmıştır.

BDT ülkelerine ilişkin iş yapma ortamı ve alt bileşenlerine ilişkin veriler, Tablo 5'te sunulmuştur. Tablo, BDT ülkelerinin tamamını kapsamakla birlikte, Kazakistan'ın yabancı yatırım çekmede rekabet ettiği ülkeler olan Belarus, Rusya ve Ukrayna eksenli bir karşılaştırma yapmanın daha anlamlı olacağı açıktır.

Kazakistan iş ortamı sıralamasında BDT ülkeleri içerisinde 3'üncüdür. 175 ülke arasında ise Kazakistan 63., Belarus 129., Rusya 96. ve Ukrayna 128'inci sıradadır. Bir başka ifade ile rekabet halindeki ülkelerin önündedir.

İş ortamının alt bileşenleri temelinde yapılacak bir analiz daha net bilgiler sunabilecektir. DYY için rekabet halinde dört ülkenin yani Kazakistan, Belarus, Rusya ve Ukrayna'nın avantajlı olduğu alanlar şu şekildedir:

Belarus'un avantajlı olduğu alt alanlar; işe alma ve çıkarma ile ticari sözleşme yapma gücüdür. Ancak Tablo 5'te görüldüğü gibi her iki alanda da Kazakistan'ın gerisindedir. Örneğin, işe alma ve çıkarmada, 175 ülke arasında Kazakistan 22. sırada iken, Belarus 31. sıradadır.

Tablo 5: Yatırım Ortamı: BDT Ülkelerinde İş Yapma Kriterleri.

Ülkeler	İş yapma ortamı	Firma kuruluş işlemleri	Lisans ve lisans işlemleri	İşe alma ve çıkarma	Emlak alım ve kayıt	Kredi temini	Yatırımcı koruması	Vergi ödeme işlemleri	Dış ticaret işlemleri	Ticari sözleşme yapma gücü	Firma iflası
Azerbaycan	99	96	162	66	59	21	118	136	158	34	70
Belarus	129	148	84	31	96	117	142	175	113	36	91
Ermenistan	34	46	36	41	2	65	83	148	119	18	40
Gürcistan	37	36	42	6	16	48	135	104	95	322	86
Kazakistan	63	40	119	22	76	48	46	66	172	27	100
Kırgızistan	90	41	143	63	31	65	33	150	173	38	127
Moldova	103	84	119	128	47	101	99	119	105	55	78
Özbekistan	147	70	138	67	165	159	118	155	169	30	112
Rusya	96	33	163	87	44	159	60	98	143	25	81
Tacikistan	133	166	85	52	40	143	172	154	163	39	50
Ukrayna	128	101	107	107	133	65	142	174	106	26	139

Kaynak: The World Bank Group, 2006. İş yapma ortamı 2006 yılında 175 ülke üzerinden hesaplanmıştır. Daha önceki yılda ise 155 ülke hesaplamaya dahil edilmiştir.
Not: İş Yapma Ortamı 2006 Raporu'nda Türkmenistan'a ilişkin veri bulunmamaktadır.

Rusya'nın avantajlı olduğu alanlar, firma kuruluş işlemleri, emlak alım ve kayıt ile ticari sözleşme yapma gücüdür. Rusya, bu son alanda yani ticari sözleşme yapma gücünde, Belarus'un önünde, Kazakistan'ın gerisinde yer alabilmektedir.

Ukrayna, sadece ticari sözleşme yapma gücü açısından rakiplerine yakın bir konumdayken, değinilen dört ülke içinde diğer alt başlıklarda dezavantajlı konumdadır. Sadece kredi temini alanında, Belarus ve Rusya'nın önündedir.

İş yapma ortamının alt bileşenleri açısından bakıldığında Belarus, Rusya ve Ukrayna ile karşılaştırıldığında, Kazakistan'ın yabancı yatırımcılar için yatırım ortamı daha elverişlidir.

2.2.3. Kazakistan'daki DYY'lerin Sektörel Dağılımı

Kazakistan'daki DYY'lerin sektörel dağılımı Tablo 6'da verilmiştir. En fazla yatırım alan sektör, maden sanayi (ham petrol ve gaz sektörleri), imalat ve metalürjidir.⁶

⁶ Bilindiği gibi, özellikle gelişmiş ülkelerdeki kamuoyu çevreye duyarlıdır. Bu nedenle çevreyi kirleterek yapılan üretim ve çevreyi kirleten ürünlere karşı boykotlara varan tepkiler gösterilmektedir. Dahası, gelişmiş ülkeler çevreyi kirleten işletmelere ciddi yaptırımlar, vergiler ve cezalar uygulamaktadırlar. Bundan dolayı, çevreyi kirleten yatırımlar, değinilen duyarlılığın yetersiz kaldığı az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere kaymaktadır. Çevreyi kirleten yatırımlar denildiğinde, bazı

Madencilik sektörüne 1993-99 döneminde 10,930 milyon dolar yatırım girerken, bunun 9,326 milyon doları ham petrol ve gaz alt dalındadır.

Tablo 6'dan izlenebileceği gibi, tarım sektörü en az yatırım girişi ile dikkat çekmektedir. 1993-2006 döneminde tarım sektörüne giren DYY miktarı yaklaşık olarak toplam 17 milyon dolardır.

İmalat ise, 1993-2001 döneminde en fazla yabancı yatırım çeken üçüncü sektördür. Kazakistan ekonomisinin gelişmesine paralel olarak, bu sektörün daha fazla yatırım çekebilmesi beklenmekle birlikte bu gerçekleşmemiştir. 2002'den 2006'ya sadece 2003 yılında bir milyar doları ancak çekebilirken, diğer yıllarda düşük sayılabilecek seviyelerdedir.

DYY'lerin sektörel dağılımı incelenirken dikkate alınması gereken noktalardan birisi de, o sektördeki yatırım miktarının kaç kat arttığıdır. Örneğin, 2004 yılında 2003 yılına göre, inşaat ve metalürji alanındaki DYY üç kat, eğitim ve sosyal altyapıda yirmi bir kat, otel-restoran işletmeciliğinde iki kat artmıştır (Arinov, 2006: 11).

2005 yılında ise en fazla artış, inşaat (%61.4) ve imalat sektöründe (%43.3) gerçekleşmiştir. İkincil sektörlerde ise en fazla yatırım girişi metalürji (%46.5) ve kimya sektöründe (%50.2) görülmüştür (Arinov, 2006: 11).

Tablo 6: Kazakistan'daki DYY'lerin Sektörel Dağılımı (bin dolar).

Sektörler	1993-02a	2003a	2004a	2005b	2006b*
Tarım	14.8	1.6	-2.0	1.2	0.9
Maden sanayi	13,054.5	2,188.5	5,431.5	1,795.2	1,492.4
Ham petrol ve gaz	11,397.3	2,113.6	5,345.3	1,681.0	1,337.5
İmalat sanayi	3,241.5	1,000.0	515.8	281.1	383.8
Ferrous metalürji	401.6	0	0.7	3.2	0.2
Non ferrous metalürji	1,592.9	619.8	319.6	92.6	253.7
Elektrik, gaz ve su üretim ve dağıtım	485.9	67.7	11.4	119.5	7.6
İnşaat	111.2	50.6	153.6	119.0	117.7
Ticaret, otomobil bakımı vb.	317.3	164.1	267.6	379.1	164.6
Otel ve restoran	90	7.4	13.4	5.8	6.9
Ulaşım ve iletişim	416.3	75.7	81.9	110.9	178.3
Finansal faaliyetler	263	52.7	67.7	95.1	13.0
Emlak ve D.İşlemler	2733	995.1	1,792.0	3,647.0	3,022.0
Eğitim, sağlık ve sosyal hizmetler	137.5	4.2	90.7	62.6	36.9

Kaynak: (a) Kazinvest, 2005: 32.; (b) National Bank of Kazakhstan, 2006a. Tablo söz konusu verilerden hareketle tarafımızca hazırlanmıştır. (*) Ocak-Haziran 2006 verileri.

sektörlerdeki (petrol çıkarımı, madencilik, çimento vb) üretimin doğası gereği çevreyi kirlettiği veya çevreyi tahrip ettiği gözden kaçırılmamalıdır. Çevre politikalarının yabancı yatırımlara etkileri konusunda bakınız; GÖVDERE, 2003. Bu sektörlerde ise, bozulan doğal yapıyı iyileştirici çalışmalar yapılması gerekmektedir. Bu açıdan Kazakistan da, madencilik ve petrol çıkarımı alanında sorunlar yaşayan ülkeler arasında bulunmaktadır. Örneğin "Hazar Denizi kıyılarındaki çevresel sorunlar sürmekte, Aral Gölü felaketi sonucu gölün yaklaşık %70'i kurumuş, çevresinde yaşayan insanlar çeşitli sağlık sorunlarıyla karşı karşıya kalmış, balık ve bitki örtüsü tahrip olmuştur. Yetersiz olsa da, Kazakistan çevreyi koruyucu tedbirler almaktadır. Bu, elbetteki, yatırımların maliyetini artırıcı etkilerde bulunacaktır. Kazakistan'da madencilik, petrol ve doğal gaz çıkarımının çevresel etkileri konusunda detaylı bilgi için İskokov, 2003'e bakılabilir.

DYY'lerin bölgesel ve sektörel dağılımında dengesizlik görülmektedir. Bunun nedeni, son yıllara kadar DYY'lerin hammadde odaklı olmasıdır (Bijanova, 2004: 28). Söz konusu dengesizliğin giderilmesinde, yeni kanunun önemli katkıları beklenmektedir. Yeni Kanun, yatırımların devlet tarafından teşvik tedbirleri, vergi kolaylıkları, gümrük vergisi muafiyeti gibi yatırım kolaylıklarını öngörmektedir. Yatırım kolaylıklarının sağlanmasının temel şartı, yatırımların, Kazak Hükümeti tarafından öncelikli olarak belirlenen sektörlere yapılmasıdır. Devletin yatırım politikası ise; tarım, imalat, altyapı, inşaat ve sosyal alanlarda yapılan yatırımların artmasını hedeflemektedir (KATIAD, 2006). Bundan dolayı, hem değinilen sektörlerin çektiği yabancı yatırım miktarının yıldan yıla artması hem de, yatırımların bölgesel ve sektörel dağılımındaki yeni eğilimler beklenebilir.

2.2.4. Kazakistan'daki Başlıca Yatırımcı Ülkeler

Kazakistan'da hem gelişmiş, hem de gelişmekte olan ülkeler yatırım yapmaktadır. Bu nedenle, Tablo 7'de, sadece, Kazakistan'da en fazla yatırım yapan ülkeler ve yatırım hacimleri yer almaktadır. Buna göre, en fazla yatırım yapan ülke Amerika'dır. Amerika'nın 1993-2006 dönemindeki toplam yatırımları yaklaşık olarak 10 milyar dolardır (10,068.9). Bu ülkeyi yaklaşık olarak 7.300 milyon dolar Hollanda, 6.600 milyon dolarlık yatırım hacmi ile İngiltere izlemektedir.

Rusya'nın yatırımlarının 2000 yılından sonra başlamasıdır. 1993-2001 döneminde yaklaşık olarak 1.6 milyar dolar yatırım yapan G.Kore'nin, yatırım hacmi, 2000 yılından itibaren düşük seviyelere inmiştir.

Tablo 7: Kazakistan'da Başlıca Yatırımcı Ülkeler.

Ülkeler	1993-01	2002	2003	2004	2005	2006*
Amerika	9,044.6	1,011.3	1,105.5	2,971.2	1,131.2	774.5
Hollanda	1,336.0	401.2	612.2	1,768.2	1,551.1	1,637.4
İngiltere	4,007.6	622.7	591.4	924.6	-62.5	536.8
İtalya	2,312.3	469.1	357.5	313.0	306.6	159.2
İsviçre	1,433.6	520.0	630.5	235.6	103.4	65.9
Kanada	1,706.1	165.4	8.3	169.0	247.0	338.3
Çin	1,130.0	64.7	248.6	387.8	216.1	239.4
Fransa	439.1	123.6	161.3	275.7	774.7	366.7
G.Kore	1,618.9	45.6	86.3	72.5	57.6	65.0
Rusya	374.6	214.4	198.0	200.6	223.5	201.1
Japonya	445.8	59.6	96.1	178.5	335.0	157.8
Türkiye	720.9	70.5	109.5	92.1	72.7	30.3
Almanya	469.7	37.8	63.9	65.2	76.7	67.8

Kaynak: National Bank of Kazakhstan, 2006b. Tablo söz konusu verilerden hareketle tarafımızca hazırlanmıştır. (*) 2006 yılı ilk iki çeyrek dönemin verileri.

Kazakistan'da önde gelen yatırımcı ülkelerden birisi de Türkiye'dir. Yıllar itibariyle bakıldığında en fazla yatırım yapan ülkeler listesindeki sıralaması değişmektedir. Türkiye'nin 1993-2006 dönemindeki yatırım miktarı yaklaşık olarak 1.100 milyon dolardır. Kazakistan Büyükelçiliği ise, Türkiye'nin yatırımlarının 2003 yılına kadar yaklaşık 1.5 milyar dolar olduğunu; Türk yatırımlarının yüzde 90'nının ekonomi alanındaki petrol, iletişim ve bankacılık, ayrıca eğitim ve otelcilik sektörlerine odaklandığını, TPAO'nun Kazakistan ekonomisinin petrol sektörüne 380 milyon ABD

doları yatırımda bulunduğunu, Türk şirketleri tarafından iletişim alanında 238.1 milyon dolarlık projelere yatırım yapıldığını belirtmektedir. Elçilik, verilen rakamların Kazakistan'a yapılan Türkiye yatırımlarının üçte ikisini oluşturduğunu vurgulamaktadır (Kazakistan Büyükelçiliği, 2006). Ayrıca, başka kaynaklarda, daha yüksek rakamlar da verilmektedir. Bu farkın nedenini, bir örnekle, şöyle açıklayabiliriz: 2003 yılında toplam 300 milyon dolarlık bir yatırım projesine başlanmış olsun ve projenin tamamlanma süresinin de üç yıl olarak hesaplandığını varsayalım. Ayrıca, birinci yıl 100 milyon dolar, ikinci yıl 150 milyon dolar ve üçüncü yılda 50 milyon dolarlık yatırım öngörülün. Bu durumda 2003 yılı resmi kayıtlarına toplam yatırım tutarı olan 300 milyon dolar değil, sadece 100 milyon dolar işlenmektedir. Bir başka ifade ile, resmi kayıtlara sadece fiilen giren yatırım miktarları kaydedilmektedir.

2003 başlangıcı itibariyle, Kazakistan'da yabancı sermaye katılımlı mevcut 5300 şirket kurulmuştur. Ortak A.Ş. kurmada en aktif ülkeler arasında; Rusya, Çin, Türkiye, ABD, Almanya ve İngiltere sayılabilir. En aktif doğrudan yatırımcı ülkeler ise; ABD, İsviçre, Hollanda, İngiltere ve İtalya'dır. Japonya'yu diğer ülkelerden farklı kılan özellik ise, bu ülkenin, İrtiş nehri üzeri köprü, yol onarımı vb., alt yapı yatırımlarına odaklanmasıdır (Bijanov, 2004: 28).

2.2.5. BDT Ülkeleri ile Karşılaştırma

Kazakistan'ın yatırım çekme potansiyeli ve performansı, yukarıda ele alınmıştır. Bu kısımda ise, bağlı bulunduğu yapı içindeki ülkelerle karşılaştırma yapılmaktadır. Bir ülke, zaman sürecinde, sadece kendi başına ele alındığında ilerleme görülmesi muhtemeldir. Ülke karşılaştırması yapıldığında, alınan yolun düşünüldüğünden daha büyük ya da daha küçük olduğu görülebilir. Bu tür bir karşılaştırma yapılırken temel alınacak veriler Tablo 8 ve Tablo 9'da verilmiştir. İlk tabloda DYY stoku, ikinci tabloda ise, 2000 yılından günümüze DYY girişleri yer almaktadır.

Tablo 8: BDT Ülkelerinde DYY Stoku (milyon dolar).

Ülkeler	1995*	2000**	2005**
Azerbaycan	330	3,735	13,876
Belarus	50	1,306	2,383
Ermenistan	34	6,332	1,225
Gürcistan	32	730	2,320
Kazakistan	2895	10,078	25,152
Kırgızistan	114	447	522
Moldova	94	439	1,129
Özbekistan	106	699a	964a
Rusya	5465	32,204	132,491a
Tacikistan	40	136a	522a
Türkmenistan	415	944a	1,360a
Ukrayna	910	3,875	17,209

Kaynak: (*) UNCTAD, 2004: 379-80; (**) UNCTAD, 2006: 306. (a) Tahmin.

Kazakistan'daki DYY stoku 1995'te yaklaşık 2.900 milyon dolar, 2000 yılında yaklaşık 10 milyar dolar iken, 2005 yılında 25 milyar dolara ulaşmıştır.⁷ Bayzakova'nın da vurguladığı

⁷ Ülkelerarası karşılaştırma yapılabilmesi için veriler güvenilir, tek bir kaynaktan alınmıştır. Kazakistan'daki DYY girişleri 2005 itibariyle yaklaşık olarak (gayrisafi) 35 milyar dolara ulaşmıştır.

gibi, bu miktar diğer ülkelerle karşılaştırıldığında “az” olarak değerlendirilebilir, ancak, BDT ülkeleri arasında en fazla yatırım çeken ülkelerden biridir (Bayzakova, 2002: 336). Stok miktarları “yüzde değişimler” açısından düşünüldüğünde, 1995’ten 2000’e üç kattan daha fazla, 2000’den 2005’e ise yaklaşık 2.5 kat, 1995’ten 2005’e ise 8 kat artış sağlanmıştır. Kazakistan’ın sergilediği performans Ukrayna ve Rusya dışında diğer BDT ülkelerinde görülmemektedir. Rusya, aynı yıllarda, sırasıyla yaklaşık olarak, 5.5 milyar dolar, 32 milyar dolar ve 132 milyar dolar yatırım stokuna ulaşırken; Ukrayna ise, yine aynı yıllar için, 900 milyon dolar, 4 milyar dolar ve 17 milyar dolarlık DYY stokuna erişmiştir.

Tablo 9: BDT Ülkelerinde DYY Girişleri (milyon dolar).

Ülkeler	2000*	2001*	2002*	2003**	2004**	2005**
Ermenistan	104	70	100	157	217	220
Azerbaycan	129	227	1,067	3,285	3,556	1,680
Belarus	119	96	247	172	164	305
Gürcistan	131	110	146	340	499	450
Kazakistan	1,283	2,823	2,561	2,092	4,113	1,738
Kırgızistan	-2	5	5	25a	175	47
Moldova	134	146	117	58	154	225
Özbekistan	73a	570a	65a	70a	1a	45a
Rusya	2,714	2,469	3,461	7,958	15,444	14,600
Tacikistan	24a	9	36	32	272	54
Türkmenistan	126	170a	100a	100a	-15a	62a
Ukrayna	595	792	693	1,424	1,715	7,808

Kaynak: (*) UNCTAD, 2004: 370-71. (**) UNCTAD, 2006: 302. (a) Tahmin.

2000 yılından itibaren DYY girişleri dikkate alındığında da, Kazakistan’ın yabancı yatırım çekme kapasitesi açıkça dikkati çekmektedir. Rusya en fazla DYY çeken ülkedir. Kazakistan ile birlikte Ukrayna ve Azerbaycan, bu ülkeyi izlemektedir. Ancak, Rusya ile diğer BDT ülkelerini karşılaştırırken, bu ekonominin boyutlarını göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan ve Rusya doğal kaynak donanımı açısından zengin ülkeler olarak dikkat çekmektedir. Söz konusu ülkeler arasında Rusya, piyasa büyüklüğü açısından, DYY için en cazip ülkedir (Krkoska, 2001: 4). Bundan dolayı, Rusya’nın daha fazla yatırım çekmesi, kanaatimizce, normal bir durumdur.

Kazakistan’a rakip olarak değerlendirilen Belarus’un, 2000-2005 döneminde çok düşük miktarlarda yatırım çekebildiği görülmektedir. Kırgızistan ise DYY girişleri açısından, BDT ülkeleri arasında Tacikistan ile birlikte alt grupta yer almaktadır.

2.3. Kazakistan’ın Gelecek Perspektifi

Kazakistan’ın gelecek dönemlerdeki en belirgin beklentisi, doğrudan yabancı yatırımların bölgesel ve sektörel dağılımını, mevcut yapıdan yeni bir yelpazeye

Buradan hareketle, okuyucu daha yüksek bir stok miktarının olması gerektiğini bekleyebilir. Bilindiği gibi, bir yatırım projesinin toplam parasal miktarı ilk yıl değil, proje tamamlanana kadar geçen sürede parça parça girmektedir. Bu yüzden brüt ya da gayrisafi olarak ifade edilmektedir. UNCTAD’ın en son yayınlanan 2006 Dünya Yatırım Raporunda yer alan veriler tablodaki bütün ülkeler için geçerli olduğundan, daha sağlıklı bir karşılaştırma yapılabileceği düşünülmüştür.

kaydırabilmektir. Bunun nedeni, DYY'lerin global düzeyde her geçen yıl yeni sektörlerle kaymasından dolayı, ülkeye giren yabancı yatırım miktarının azalmasını önlemektir. Bu hedefin gerçekleşebilmesi için de; DYY'lerin global trendlerine uygun sektörlerin belirlenip desteklenmesi, söz konusu sektörler için ülkenin hangi bölgesi uygun ise, orada elverişli yatırım ortamının tesisi gerekmektedir. Elbette, bütün bunları, petrol ve doğal gaz sektörüne çektiği yabancı yatırım miktarını azaltmadan, yapmayı amaçladığını hatırlamakta fayda bulunmaktadır.

Yukarıda değinilen kapsamda geleceğe ilişkin projelerden birisi, petrol ve türevleri ile ilgilidir. Kazakistan'ın ülke içi petrol tüketimi halen yaklaşık olarak 9 milyon tondur. Bunun yıllık 18 milyon tona yükseleceği tahmin edilmektedir. Kazakistan'ın yıllık petrol üretimi 2005 yılı için yaklaşık olarak 51 milyon tondur. Üretimin 2010 yılında 90 milyon tona, 2015 yılında ise, 150 milyon tona çıkarılması hedeflenmektedir. Bu durumda, ülkenin ihrac edilebilir petrol miktarının 100 milyon tonun üzerinde olacağı açıktır (Kazinvest 2006b: 68-73).

Kazakistan özellikle rafineri konusunda yeni yatırımlara ihtiyaç duymaktadır. Rafine edilmiş petrol ürünleri, toplam olarak 2004 yılında 8.872 bin ton iken, 2005 yılında 10.843 bin tona çıkabilmiştir (Kazinvest 2006b: 68-73). Buradan hareketle, gelecek dönemlerde Kazakistan'ın petrol sanayiine önemli ölçülerde yabancı yatırım çekebileceğini belirtmek yanlış olmasa gerekir.

Geleceğe ilişkin projelerden ikincisi, yatırımların hammaddesel yönelişi sorununun çözümüne yönelmiştir. Bu amaçla 2015 yılına dek Kazakistan Yenilikçi Endüstriyel Gelişme Stratejisi belirlenmiştir. Bu strateji, hem kazak ekonomisinin gelişimini planlamakta, hem de DYY'leri bu açıdan konumlandırmaktadır. Kurucu sermayesinin %100'ü kamuya ait milli yatırım ve inovasyon fonları kurulmuştur. Yatırımlar için belirlenen öncelikli sektörler arasında; yüksek teknoloji işleme sanayi, finans, tekstil ve hizmet sektörleri sayılabilir (Nurseitova, 2003: 10).

Değinilen stratejide, finansın, bütün ekonominin gelişmesinde kaynak sektör olduğunun altı çizilmektedir (Tils, 2006: 24). Bilindiği gibi, global yatırımların önemli bir kısmı finansal sektöre kaymaktadır. Böyle bir dönemde, Kazakistan'ın bu kadar düşük yatırım çekmesi düşündürücüdür. Buradan hareketle, Kazakistan gelecek dönemde finansal sektöre daha fazla yatırım çekebilmek için politikalar geliştirmektedir (Kazakistan'da finansal sektörün geçmişten günümüze gelişimi konusunda detaylı bir analiz için bakınız; Marchenko, 2003: 61-75).

Geleceğe ilişkin üçüncü açılım, Dünya Ticaret Örgütü'nde gözlemci statüsünde olan ülkenin üyelik sürecinin tamamlanmasıdır. WTO üyeliğinden beklenen faydalar şöyledir (Tils, 2006: 24): Reform sürecini hızlandırması ve devamını güçlendirmesi, Kazakistan'ın finansal sektörünün gelişimini pozitif yönde etkilemesi, finansal sektöre DYY akışını hızlandırması ve yabancı yatırımcılar için daha cazip bir yatırım iklimi yaratması. Söz konusu faydaların ortaya çıkmasıyla da, hem sektörel, hem de bölgesel anlamda yabancı yatırımların daha hızlı çeşitlendirilebileceği öngörülmektedir.

Yabancı yatırımların sektörel ve bölgesel dağılımını şekillendirmek için, hayata geçirilmeye başlanan en önemli projelerden bir tanesi de, 2005 yılında kurulan yedi pilot bölgedir. Bu kapsamda; turizm, gıda endüstrisi, petrol ve doğal gaz makine sanayisi, tekstil ve lojistik, metalürji ve inşaat malzemeleri alanlarında, özel ekonomik bölgeler oluşturulması öngörülmüştür. (AYSAM, 2006).

Tekstil sektörünü geliştirmek amacıyla, literatürde “kümelenme” (cluster) olarak adlandırılan etkiyi yaratabilmek için, Güney Kazakistan’da özel ekonomik bölge kurulmaktadır. Bu özel ekonomik alanın, tüm altyapısının tamamlanması, yatırım iklimi açısından gerekli bir konudur. Ayrıca, bu bölgede yatırım yapacak firmalar, 2015 yılına kadar kurumlar vergisi, toprak ve mülkiyet vergisinden tamamen, katma değer vergisinden (ithalatta) ise kısmen muaf tutulacaktır (Kazinvest, 2006a: 77-78).

Kazakistan, özel ekonomik bölge ile, tekstil sektöründe üretim zincirini de tamamlayacak olmasının, önemli bir avantaj oluşturduğuna güvenmektedir. Halihazırda, üretilen pamuğun sadece %10’unu yerel üretimde kullanabilen (%90’ını ihraç etmektedir) ülke için önemli bir potansiyel bulunduğu açıktır (Kazinvest, 2006a: 77-78).

Kazakistan’ın gelecek projelerinden söz ederken, ülkenin dış ilişkilerini, dış politikasını da dikkate almak gerekmektedir. Bilindiği gibi, her ülke ekonomik gücünü, dış politikada bir araç olarak kullanmaktadır. Üstelik, Kazakistan enerji rezervleri bakımından, önde gelen ülkelerden birisi olduğu için, büyük ülkelerin ilgisini üzerinde toplamaktadır. Kazakistan da, bunun bilincinde olarak; Avrupa Birliği, ABD, Çin ve Rusya gibi ülkelerle ilişkilerin geliştirilmesine büyük önem atfetmektedir. Bu kapsamda, ülkedeki yabancı yatırımcıların desteğinden faydalanarak, hem ekonomik büyüme sürecini sürdürmekte, hem de uluslararası ilişkilerini pekiştirmektedir (Muzaparova, 2001: 78-90).

SONUÇ

Kazakistan ve diğer Bağımsız Devletler Topluluğu ülkeleri için; piyasa ekonomisine geçişte, ekonomik istikrarın sağlanmasında ve korunmasında, üretken yabancı yatırımların katkıları çok değerlidir. Üstelik, bu varolma mücadelesinde, Doğu Avrupa ülkelerinin sahip olduğu, Avrupa Birliği üyeliği gibi önemli bir dayanaktan yoksundurlar. Bu yüzden, başta yabancı yatırımlar olmak üzere, her olanaktan faydalanabilme daha da önemli hale gelmektedir. Bundan dolayı, BDT ülkeleri de kendi aralarında, daha fazla yatırım çekebilmek amacıyla, rekabet içindedirler.

Kazakistan’ın, doğrudan yabancı yatırım çekebilmek için, Belarus, Rusya ve Ukrayna ile rekabet ettiği kabul edilmektedir. Bu ülkelerle karşılaştırıldığında, Kazakistan Rusya’nın arkasında ama Belarus ve Ukrayna’nın önünde bir performans göstermektedir. Bağımsız Devletler Topluluğu’nun diğer ülkeleri ile karşılaştırıldığında da, Kazakistan’ın çok daha fazla yabancı çektiği görülmektedir.

Rusya’nın değinilen rekabette ön sırada olmasının başlıca nedenini, bu ülkenin ekonomik boyutlarının çok büyük ölçekli olmasında aramak gerekmektedir. Belarus ise, hem DYY stokları, hem de girişleri baz alındığında, dört ülke içinde en geride yer almaktadır. Ukrayna ise, önemli miktarda yatırım çekebilmektedir.

Kazakistan’ın yabancı yatırımlar alanında en dikkat çeken özelliği, doğal kaynaklara dayalı bir cazibe merkezi olmasıdır. Elbette bunda bir sakınca yoktur. Ancak, yabancı yatırımlar, global ekonominin gelişmelerine göre yeni trendler kazanmaktadır. Gelecek dönemlerde beklenen yatırımların çekilebilmesi, bu yeni trendlere uyum ile gerçekleşebilir.

Kazakistan, yatırımların bölgesel ve sektörel dağılımının, gelecek dönemlerde daha dengeli hale getirilmesine yönelik stratejiler benimsemiştir. Örneğin, kümelenme etkisinden yararlanmak için özel ekonomik alanlar kurmaktadır. Ayrıca, günümüzde DYY’lerin en fazla ilgi gösterdiği sektörlerden olan, hizmetler sektörüne daha fazla yatırım çekebilmek amacıyla çalışmalar yapılmaktadır. Böylece, bir taraftan doğal kaynaklar odaklı yatırım demetinden, daha dengeli bir sektörel dağılıma geçilirken, diğer taraftan da, global ekonominin ve DYY’lerin yeni trendlerine uyum sağlanmış olacaktır.

KAYNAKÇA

- ADB, (2006a), "Data and Statistics of Kazakhstan" Asian Development Bank, Erişim: www.adb.org, 17.11.2006.
- ADB, (2006b), Asian Development Outlook- 2006, Asian Development Bank, Erişim: www.adb.org, 17.11.2006.
- AEBI, N., (2001), "Economic Development of Kazakhstan: Problems and Perspectives", Kazakhstan i Covremenniy Mir, No: 1, Dekabr.
- AMCHAM, (2005), "The Best Investor of Kazakhstan-2005", American Chamber of Commerce, Erişim: <http://www.amcham.kz/article>, 06.12. 2006.
- ARINOV, E., (2006), "The Multinational Corporations are of Strategic Importance and Interest to Kazakhstan", Invest Kazakhstan 2006, Erişim: www.kazinvest.kz, 19.11.2006.
- ATTALI, J., (1999), 1492, İmge Yay., Ankara.
- AYSAM, (2006), "Kazakistan Ekonomisinde Çok Uluslu Şirketlerin Yeri ve Önemi ve Gelişme Perspektifleri" Ahmet Yesevi Stratejik Araştırma Merkezi, Aygazete, Erişim: www.aygazete.com, 31.10.2006.
- BAYZAKOVA, C., (2002), Kazakistan: Analiz Torgovoy i Investitsionnoy Politiki, TACIS, Astana-Almatı.
- BIJANOVA, D., (2004), "Pryamiye İnostranniye Investitsii v Respublike Kazahstan: Voprosı Effektivnosti" Sayasat-Policy, No: 5, Almatı.
- GÖVDERE, B., (2003), Çevre Politikalarının Doğrudan Yabancı Yatırımlara Etkileri, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sos.Bil.Ens.
- GÜRSAKAL, N., (2006), "Yeni Bilim", Bilgi Toplum Dergisi 2, Sayı: 9, Erişim, <http://www20.uludag.edu.tr/~gursakal>, 15.12.2006.
- İSKAKOV, H.A., (2003), "İspolzovanie Obşih Prirodnih Resursov Dlya Obşestvennogo Blaga i İh Regulirovanie: Ekonomičeskiy analiz Problemy Zagrezneniya" ANALYTIC, 4, ss.32-33.
- KAPASOVA, A., (2000), "Byurokratiya i Korrupsiya v Političeskoj Sisteme Obşestva" SAYASAT, Avgust-Sentyabr, ss.42-45.
- KATIAD, (2006), "Kazakistan Yatırımları Teşvik Merkezi "Kazinvest" Başkanı Askar Batalov'un Konuşması" Erişim: www.katiad.kz, 08.07.2006.
- KAZAKİSTAN BÜYÜKELÇİLİĞİ (2006), "Kazakistan ve Türkiye Arasındaki İkili İlişkiler", Erişim: <http://www.kazakhstan-embassy.org.tr/>, 15.12.2006.
- KAZINVEST, (2006a), "Establishing A Textile Cluster in Kazakhstan" Invest Kazakhstan 2006, Erişim: <http://www.kazinvest.kz>, 19.11. 2006.
- KAZINVEST, (2006b), "Kazakhstan Oil Industry" Invest Kazakhstan 2006, Erişim: <http://www.kazinvest.kz>, 19.11.2006.
- KAZINVEST, (2006c), "Investors Contest" Invest Kazakhstan 2006, Erişim: <http://www.kazinvest.kz>, 19.11.2006;
- KAZINVEST, (2005), Invest Kazakhstan-2005, Erişim: <http://www.kazinvest.kz>, 22.11.2006.

- KRKOSKA, L., (2001) "Foreign Direct Investment Financing of Capital Formation in Central and Eastern EUROPE" European Bank for Reconstruction and Development, Working Paper No.67, London.
- MARCHENKO G., (2003), "Financial Sector Development in Kazakhstan in Conditions of World Competition", Kazakhstan and Contemporary World, Kazakhstan And The World Markets, No. 4(7), ss. 61.75.
- MUKASHEV, Z., (2003), Kazakhstan and Contemporary World, Globalitics and Diplomacy No. 3(6), ss. 68.78.
- MUZAPAROVA, L., (2001), "Ekonomicheskie Interesi Mirovıy Derjav v Kazakhstane" Kazakhstan i Covremenniy Mir, No: 1, Dekabr.
- NATIONAL BANK of KAZAKHSTAN (2006a), "Gross Direct Investment from Abroad: Inflows by Economic Activities" Erişim: www.nationalbank.kz, 22.11.2006.
- NATIONAL BANK of KAZAKHSTAN (2006b), "Gross Direct Investment from Abroad: Inflows by Country Activities" Erişim: www.nationalbank.kz, 22.11.2006.
- NAZPARY, J., (2003), Sovyet Sonrası Karmaşa –Kazakistan'da şiddet ve Mülksüzleřme-, (Çev. S. Somuncuođlu), İletişim Yay., İstanbul.
- NURPEİSOV, D.K., (2002), "Problema Korrupsii v Ramkah Antikorrupsionnogo Zakonodatelstva Kazakhstana" ANALYTİC 5, ss.40-43.
- NURSEİTOVA, R., (2003), "İnvestitsionnaya Politika Kazhstana v UsLoviyah Globalizatsii" Sayasat-Policy No: 12, Almatı, ss.10-14.
- SAK, Statistical Agency of Kazakhstan (2006), Erişim: http://www.stat.kz, 29.03.2006.
- THE WORLD BANK GROUP, (2006,) Doing Business-2006, Erişim: www.doingbusiness.org, 26.11.2006.
- TILS, P., (2006) "Accession to The WTO Potantial Consequences for The Financial Sector" Invest Kazakhstan 2006, Kazinvest, Erişim: www.kazinvest.kz, 19.11.2006.
- UNCTAD, (2004), World Investment Report 2004, -The Shift Towards Services-, UN, New York and Geneva.
- UNCTAD, (2005) World Investment Report 2005, -Transnational Corporations and the Internationalization of R&D-, UN, New York and Geneva.
- UNCTAD, (2006) World Investment Report 2006, -FDI from Developing and Transition Economies: Implications for Development-, UN, New York and Geneva.
- WB, (2003), Global Development Finance 2004, -Striving for Stability in Development Finance-.
- WB, (2004), Global Development Finance 2004, -Harnessing Cyclical Gains for Development-.
- WB, (2005a), Global Development Finance 2005, -Mobilizing Finance and Managing Vulnerability-.
- WB, (2005b) Republic of Kazakhstan Country Economic Memorandum, -Getting Competitive, Staying Competitive: The Challenge of Managing Kazakhstan's Oil Boom-, June.
- WB, (2006), Country Brief –Kazakhstan-, Erişim: www.worldbank.org, 26.03.2006.
- YÜKSELER, Z., (2005), "Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları ve İş/Yatırım Ortamı İlişkisi" Türkiye Ekonomi Kurumu Tartışma Metinleri, Erişim: www.tek.org.tr, 05.08.2006.